

Культурологія

УДК 130.2:[069:712] (477)

Кислюк Костянтин Володимирович

доктор культурології, професор,
професор Харківської державної академії культури
k_k_v@ukr.net

ТРАНСФОРМАЦІЇ МЕМОРІАЛЬНОГО ПРОСТОРУ І МЕМОРІАЛЬНИХ ПРАКТИК В УКРАЇНІ ПЕРІОДУ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Метою роботи є концептуалізація нового бачення культурної пам'яті України. Застосовано спеціально-наукову **методологію** її дослідження: меморіальна картографія, що полягає у створенні своєрідної мапи «пам'ятних місць» для певної культури (у нашому випадку – музеїв); меморіальна політологія, вивчення усього спектра офіційних і неофіційних, загальнонаціональних і регіональних політик пам'яті. **Наукова новизна** роботи полягає у подальшій розробці авторської структурно-функціональної моделі меморіального ландшафту української культури як складного, багат шарового, різнорідного утворення та меморіальних практик його функціонування з урахуванням значних трансформацій у 2013–2016 рр. **Висновки.** Показано, що завершується перехід від механічного поєднання різних хронологічних нашарувань пам'яті до певним чином структурованої системи. Основою культурної пам'яті України стає комплекс місць пам'яті, який включає меморіали суспільно-політичних і культурних діячів та численні пам'ятки, присвячені козацтву. Усі вони відсилають до державної самостійності та свободолюбності України від раннього Нового часу. Цей процес прискорюється завдяки проведенню загальнодержавних меморіальних кампаній, кількість, системність і масштабність яких від 2000-х рр. невпинно зростають.

Ключові слова: культура, культурна пам'ять, місця пам'яті, пам'ять, українська культура.

Кислюк Константин Владимирович, доктор культурологии, профессор, профессор Харьковской государственной академии культуры

Трансформации мемориального пространства и мемориальных практик в Украине периода независимости

Целью работы является концептуализация нового видения культурной памяти Украины. Применена специальная научная **методология** ее исследования: мемориальная картография, которая заключается в создании своеобразной карты «памятных мест» для определенной культуры (в нашем случае – музеев); мемориальная политология, изучение всего спектра официальных и неофициальных, общенациональных и региональных политик памяти. **Научная новизна** работы заключается в дальнейшей разработке авторской структурно-функциональной модели мемориального ландшафта украинской культуры как сложного, многослойного, разнородного образования и мемориальных практик его функционирования с учетом значительных трансформаций в 2013–2016 гг. **Выводы.** Показано, что завершается переход от механического соединения различных хронологических наслоений памяти к определенному образом структурированной системе. Основой культурной памяти Украины становится комплекс мест памяти, который включает мемориалы общественно-политических и культурных деятелей и многочисленные памятники, посвященные казачеству. Этот процесс ускоряется осуществлением целенаправленных государственных мемориальных кампаний, количество, системность и масштабность которых с 2000-х гг. постоянно увеличиваются.

Ключевые слова: культура, культурная память, места памяти, память, украинская культура.

Kisliuk Konstantin, Professor, PhD of Cultural Studies, Kharkiv State Academy of Culture

Transformation of the memorial space and memorial practices in Ukraine in the period of independence

The purpose of the study is to conceptualize a new vision of cultural memory of Ukraine. The following special scientific **research methods** are applied: memorial cartography, which enables to create a kind of map of «places of memory» for a particular culture (in our case – museums); memorial political analysis helps to study the full range of official and non-official, national and regional policies of memory. **Scientific novelty** lies in the further development of the author's structural and functional model of the memorial landscape of Ukrainian culture as a complex, multi-layered and diverse formation and commemorative practices of its functioning on the basis of large transformations in 2013–2016. **Conclusions.** The study shows that the transition from mechanical combination of different chronological layers of memory to in a certain way structured system is completed. A complex of places of memory, including memorials to social and political and cultural figures and numerous monuments dedicated to Cossacks is becoming a basis of the cultural memory of Ukraine. This process may be accelerated by the well-directed state memorial practices, the quantity, regularity and scale of which is constantly growing starting from the 2000th.

Keywords: culture, cultural memory, places of memory, memory, Ukrainian culture.

Пам'ять про минуле завжди залишалася для абсолютної більшості культур предметом посиленої уваги. Адже вона являє собою не що інше, як універсальний механізм культурної трансляції, коли за допомогою різноманітних меморіальних практик і посередництво спеціально навчених людей

передається від одного покоління носіїв певної культури до іншого найзначиміша для них інформація, що зберігається в різноманітних матеріальних «місцях» й інтелектуальних топосах пам'яті (часто об'єднаних у великі одноманітні депозитарії). Зазвичай, запам'ятоване пов'язане з ідентичністю певної спільноти. Недарма масове зацікавлення меморіальною проблематикою збіглося з 200-річним ювілеєм Великої Французької революції і в наступні два десятиліття живилося процесами переосмислення радянської спадщини в Росії, Україні, країнах Балтії, Закавказзі, пошуком Європою прийнятного меморіального змісту як підмурівку не формальної, а фактичної єдності.

Упродовж 1990–2010-х рр. в Україні вийшли друком переклади практично всіх відомих теоретичних праць зарубіжних авторів, присвячені різним аспектам пам'яті, стала доступною відповідна російськомовна література. Проблематика культурної пам'яті розглядалася в багатьох дисертаційних роботах (О. Воляннюк, В. Дударя, В. Жадько, Ю. Зерній, Т. Злобіна, Г. Корж, В. Масненко, Т. Рагозіної, Г. Коншиної, Л. Стародубцевої, О. Удода, О. Фостачук) та численних наукових статтях.

Західний науково-дослідницький тренд також спрямований на розширення дисциплінарної та предметної матриці культурної пам'яті. Культурна пам'ять стає «парасольковим терміном» для явищ соціальної, матеріальної культури та ментальних феноменів, які утворюють у ній однойменні виміри (dimensions) [7, 3-4]. Водночас кристалізується зацікавлення саме актуальною пам'яттю від часів Другої світової війни. З огляду на наведену раніше політичну кон'юнктуру ця пізнавальна ситуація є цілком закономірною.

Однак в Україні в 1990–2010-і рр. зміст *memory studies* не відповідав нагальним суспільно-політичним і націєтворчим завданням. Вони практично не вивчали витoki й основні етапи становлення вітчизняної меморіальної традиції. Крім того, інтерес до власної культурної пам'яті в рамках загальнокультурного тренду від «пам'яті до історії і знову до пам'яті» в 1990–2010-х рр. завжди залишався підпорядкованим справжньому «українознавчому буму», наріжним каменем якого стала історія України.

Отже, метою статті є концептуалізація нового бачення культурної пам'яті України. Її предмет – сучасний стан меморіального ландшафту української культури як складного, багатошарового, різнорідного утворення, та меморіальних практик його функціонування.

Для дослідження простору культурної пам'яті України пропонуємо метод меморіальної картографії. Він полягає у створенні своєрідної мапи «пам'ятних місць» для певної культури. За доступну, репрезентативну й актуальну точку опертя для складання «карт пам'яті» можна обрати музеї, кількість яких за останні 20 років в Україні збільшилася втричі, сягнувши 2013 р., за даними Державної служби статистики, максимального показника у 608. Вельми інформативною є меморіальна політологія, вивчення усього спектра офіційних і неофіційних, загальнонаціональних і регіональних політик пам'яті. На наш погляд, цей метод не тільки допомагає краще зрозуміти наявну структуру та чинні правила функціонування меморіального простору, але й може відсилати до глибинних соціокультурних і суспільно-політичних трендів у його формуванні.

На перший погляд, музейно-меморіальний ландшафт сучасної української культури має дуже виразне хронологічне розшарування: 1) дорадянський пласт, представлений переважно історико-літературними меморіалами та музеями суспільно-політичних і культурних діячів XIX–XX ст.; 2) музеї та меморіальні комплекси радянської доби; 3) національні музеї, розбудовані в 1990–2000-х рр.

Дорадянський пласт і понині залишається найбільш сталим, оскільки включає «місця пам'яті» про найконсенсусніші для колективної свідомості українців постаті (національний музей-садиба М. Пирогова, Львівський національний літературно-меморіальний музей І. Франка, Чорнухінський і Сковородинівський літературно-меморіальні музеї Г. Сковороди, національний заповідник-музей М. В. Гоголя, національний музей Т. Шевченка тощо). Означений пласт віддзеркалював національно-культурні вподобання української інтелігенції як привілейованого носія та ретранслятора культурної пам'яті. Упродовж XX ст. у межах квазідержавності Української РСР він зберігався без суттєвих видозмін в обмін на загальну лояльність до панівного політичного режиму.

Зміст дорадянського меморіального пласту чітко корелює з наявними в українській культурі гендерними та мультикультурними диспропорціями. Поодинокі меморіали жінкам (літературно-меморіальні музеї Л. Українки) водночас підтверджують тісний зв'язок фемінізму та національно-визвольного руху, а також подвійне (питомо гендерне й колоніальне) приневолення української жінки. Дуже нечисленні «іншокультурні» заклади (Національний музей народного мистецтва Гуцульщини та Покуття імені Йосафата Кобринського тощо) віддзеркалюють ситуацію, коли етнокультурним меншинам не надається привілейованих умов для самобутності, однак не висувається суворих асиміляційних вимог.

У 1990–2010-і рр. зазначений пласт продовжував розширяться як давно відомими постатями зі сталою традицією вшанування (меморіальна садиба М. Шашкевича, Вінницький літературно-меморіальний музей М. Коцюбинського), так і персоналіями, які були музеєфіковані та стали надбаням української культурної пам'яті порівняно нещодавно (музеї М. Грушевського у Львові та Києві). Зазначений тренд забезпечив наступництво культурної пам'яті між автентичною традицією XIX – початку XX ст. та новітніми меморіальними практиками періоду незалежності. З іншої сторони, в умовах «гібридної війни» виникає суспільна потреба в новому, більш «активістському» типі національного героя, так би мовити, «борця зі зброєю». Її реалізація (наприклад, в увічненні постаті С. Бандери) відволікає певні символічні ресурси, приходять у протиріччя з більш традиційним образом «борця словом» і тим самим вносить певну дисфункціональність в «ядро» вітчизняної культурної пам'яті.

Інший напрям розбудови сучасного меморіального ландшафту України однозначно пов'язаний із увічненням пам'яті про Голодомор. Матеріальною основою увічнення пам'яті жертв штучного голоду в Україні стали меморіали (Всеукраїнський Пам'ятник-дзвін жертвам Голодомору біля Мгарського монастиря в Полтавській області, національний музей «Меморіал пам'яті жертв голодоморів в Україні» тощо). Серед практик ушанування цієї трагедії переважали публічні меморіальні церемонії, проте, на відміну від радянських зразків, вони набули значно індивідуалізованіших форм («Запали свічку»). Найважливіший наслідок цієї меморіальної компанії, на нашу думку, полягає в тому, що Голодомор остаточно утвердився як беззаперечний факт культурної пам'яті українства. Не менш показовим є те, що Голодомор потрактовано як акт геноциду українського народу. Отже, сприйнято його націоналістичну версію, поширену в Західній Україні, де втрати від нього були значно меншими, але практики вшанування ефективнішими порівняно з офіційною моделлю.

Відпрацьований у такий спосіб патерн цілеспрямованої загальнодержавної національної меморіальної політики у 2014–2016 рр. застосовується для увічнення героїв Небесної Сотні чи українсько-російської війни. Рівень системності у відповідних громадських і державних заходах, усестороння підтримка ЗМІ настільки високі, що навіть відомчі розбіжності стають взаємодоповнюваними. У Національній Гвардії України віддають перевагу більш традиційній політиці «твердої пам'яті». Для увічнення імен понад 200 загиблих і без вісти зниклих на Сході України гвардійців станом на початок 2016 року відкрито 62 меморіальних та пам'ятних дошки, 8 пам'ятників, 3 стели, 2 меморіали пам'яті, засновано 1 пам'ятну алею та 2 сквери пам'яті, 10 вулиць перейменовано, планується перейменувати ще 13. Крім того, Укрпошта випустила серію поштових конвертів «Героям слава!», присвячених загиблим у ході антитерористичної операції героям України [3].

Міністерство оборони України експериментує з «м'якими», медійними формами комеморіалізації, серед яких: публікація у центральних та військових друкованих засобах масової інформації аналітичних матеріалів, статей, інтерв'ю про АТО, розміщення на території обласних центрів рекламних бігбордів, адміністрування спільнот у соціальних мережах, створення декількох повнометражних документальних фільмів («Рейд»), зйомка антипропагандистських телепередач «Секретний фронт», «Цивільна оборона», «Інсайдер», «Антизомбі» і окремих телесюжетів, трансляція щотижневих радіопрограм [2]. Проблема полягає в невизначеності прикінцевих наслідків цих подій. У будь-якому разі, родичі, друзі, знайомі, котрі воювали, були на початок 2016 року в 42,8% опитаних українців [8]. Тому дискусії щодо змісту, характеру та рівня меморіалізації сучасних військово-революційних подій триватимуть ще досить довго.

У системності даної компанії існує тільки один «стихийний» виняток. Масові розстріли активістів Майдану на початку колишньої вулиці Інститутської сталися в меморіально значущому «місці» – як пласкою, типово індустріальною геометрією, так і суспільно-політичним насиченням. Тому недаремно упродовж 2014–2016 рр. офіційні церемонії переносяться на сусідні Софіївську та Михайлівську площі. Безпосередньо Майдан Незалежності вже нині перетворюється на меморіал, незалежно від того, чи буде створено на ньому музей.

У термінах світ-системного аналізу І. Валлерстайна найближчою «напівпериферією» щойно описаного ядра культурної пам'яті України є практики «показаної пам'яті». Цей феномен також є багатозаровим. Його витoki сягають XIX ст. Речники національно-культурного відродження (М. Гоголь, Т. Шевченко, М. Костомаров, П. Куліш) вдавалися до дуже поширених напівреальних-напіввигаданих споминів про славетні козацькі часи і гайдамацький рух, адже більш рані документальні джерела ще належало зібрати й оприлюднити. Отже, відбувалося, як сказав би Я. Ассман, їх переведення зі стану актуальної, комунікативної пам'яті в пам'ять власне культурну. Першою формою меморіалізації козацтва став топос «свободолюбства», який трансформувався в науково-публіцистичних і літературних працях XIX ст. із соціально-станової характеристики в рису національного українського характеру. Імовірно, через застереження західноукраїнських уніатів-інтелектуалів організаційне оформлення пам'яті про козацтво розтягнулося в часі. Між написанням поеми про «козака» Енея І. Котляревським та створенням присвячених козацтву музейних колекцій у Катеринославі Д. Яворницьким минуло майже 100 років.

Друга хвиля зацікавленості козацтвом мала місце в 1950–1980-і рр. Тогочасні меморіальні заходи, позаяк впроваджувалися офіційною владою, насправді відігравали роль лише контрпам'яті щодо активно розбудовуваного в першій половині XX ст. постійною визвольною боротьбою модерного простору культурної пам'яті.

Третя хвиля своєрідного показання пам'яті перебігала після здобуття Україною незалежності упродовж 1992–2004 рр. Попри найвищий для першого десятиліття незалежності рівень меморіальної упорядкованості, без автентичного насичення козацькі постаті, символи, місця та знаки почали перетворюватися на прості симулякри, модні назви, які прикладались з будь-якою метою до будь-яких подій, явищ, артефактів (сосиски «Козацькі»).

Лише за каденції президента В. Ющенко (2005–2009) уже облаштовані козацькі пам'ятки набули нового, «державницького» наповнення. Наприклад, у національному історико-культурному заповіднику «Гетьманська столиця» в Батурині першочергово відновлено цитадель Батуринської фортеці, Гетьманський палац, Гетьманську скарбницю, а також споруджено в 2008 р. меморіальний комплекс пам'яті жертв Батуринської трагедії. Таким чином, пам'ять про козацтво остаточно набула свого *raison*

d'être в меморіальному просторі вітчизняної культури. Вона, не змінюючи модерної суті цього ландшафту, спромоглася розширити хронологічні, інституціональні, соціальні обрії його первинного «ядра» до справді державного масштабу.

Невід'ємною частиною вітчизняного меморіального ландшафту дотепер залишається «радянська» складова. Нині вона зазнає найсуттєвіших трансформацій, які загалом відтісняють її на периферію. Передусім, спостерігаємо повернення меморіалів загубленим у Другій світовій війні до їх автентичного призначення як місць поховань конкретних людей, яке сталося після офіційного переозначення президентським указом свята Перемоги на День пам'яті та примирення в 2015 році і було сприйняте значною частиною суспільства. Будівництво православних капличок (наприклад, на меморіальному комплексі «Висота Конєва» під Харковом), яке практикувалося раніше, виявилось лише типово пострадянським, половинчастим кроком на шляху зміни цього нарративу. При цьому деякі традиційно пов'язані з увічненням подій Другої світової війни меморіальні практики (демонстрація художніх фільмів) та музейні заклади (меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років») продовжують функціонувати за інерційними схемами.

Ще більше помітним є демонтаж пам'ятних місць, пов'язаних із комуністичним режимом. По-кволом часткова декомунізація реалізовувалася впродовж усього періоду незалежності, особливо у західних регіонах. Поточна політика декомунізації за своїм розмахом, безумовно, є наймасштабнішим меморіальним заходом періоду незалежності. Переіменуванню підлягає 941 населений пункт, що становить майже 3% від їх загальної кількості. За 3 місяці 2016 р. офіційно «декомунізовано» приблизно третину назв населених пунктів від запланованого [6].

Унікальність політики декомунізації полягає в тому, що на державному рівні здійснюється діяльність, яка є не предметом суспільного компромісу, а суто національного інтересу, підтримуваного меншістю громадського загалу та політичного класу.

Насправді, у самій Україні націєцентрична модель пам'яті поділялася кількома поколіннями радикально налаштованих інтелігентських груп в еміграції, на західноукраїнських землях, у Радянській і незалежній Україні. Лише після революції Гідності вона отримала відносну перевагу над т. зв. «креольською» моделлю пам'яті, яку поділяли найрізноманітніші соціальні групи, політичні діячі та культурні митці. Для елітних груп зацікавленість у «креольській моделі» пам'яті є достатньо усвідомленою, прихованою в бажанні зберегти усталену систему експлуатації державної власності, природних ресурсів і бюджетних потоків [4, 68]. Для більшості населення її сутність полягає в пасивному прийнятті наявної ситуації як меншого зла порівняно з перспективою вкрай непевної боротьби за кращу/бажанішу альтернативу [5, 2]. Авжеж, націєцентрична модель пам'яті здатна винагороджувати лише невеличкою інтелектуальною рентою. За даними компанії TSN, яка відстежує відповідні тенденції від середини 2014 р., етнонаціональні елементи прикрашають одяг, автівки, будинки й інтер'єри приблизно третини українців. Понад 70% мешканців України ставляться до цього позитивно або нейтрально. Ці показники приблизно корелюють з даними різних соціопитувань щодо чисельності українців (у середньому 25%), готових зі зброєю в руках боронити свою Батьківщину. Найгірше, що таким чином формується замкнене коло, коли егоїзм політичного класу зменшує рівень активності суспільного загалу, а пасивність більшості українців недостатньо спонукає еліти до орієнтації на національні інтереси.

Ніби осторонь меморіальних мейнстримів перебувають історичні та історико-краєзнавчі музеї місцевого значення. На нашу думку, слід звернути увагу на крайню неоднорідність цього сегмента вітчизняного меморіального простору, який поєднує якісно різні меморіали: корпоративні (народний музей історії локомотивного депо станції Микитівка Донецької залізниці), літературно-мистецькі та загальнокультурні (музей однієї вулиці – Андріївського узвозу), і лише зрештою, суто місцеві (музей історії Онуфрївського району, музей історії с. Захарівка). Подібною є ситуація з міською вуличною скульптурою, де кумедні, казкові, літературно-кінематографічні, комерційно-кітчеві монументи сусідять із пам'ятками громадянського спрямування. Наприклад, К. Реуцький у Києві спроектував новий ландшафтний сквер на перехресті вулиць Олеся Гончара та Великої Житомирської, котрий прикрасив скульптурами різних птахів, які уособлюють різні групи київської інтелігенції.

У такій інтерпретації значна частина історико-краєзнавчого нашарування українського меморіального ландшафту (як сільського, так і міського) зміщується з його манівців до центру. Вона має репрезентувати новий, громадянський, а не етнонаціональний модус ідентичності. Давно вже засвоєний країнами Західної Європи й природно актуалізований в українському багатокладному суспільстві через зовнішню воєнну загрозу, прийнятний для великої кількості російськомовних українців, цей модус доти плідно спрацьовуватиме, допоки не підмінятиме собою попередній. Зазначимо принагідно, що вкрай актуальною для подальших доцентрових трансформацій меморіального простору України ми вважаємо пошук нових форм його репрезентації, дотичних не традиційній для вітчизняної культури меморіальній меланхолії, а медіатизованому характеру сучасної культури як такої (пам'ятник галушкам у Полтаві чи асоціювання захисників Донецького аеропорту з «кіборгами»).

Насамкінець, уточнимо, що наведені перспективи консолідації культурної пам'яті в Україні діятимуть доволі специфічно для широкої смуги російсько-українського «пограниччя» і на сході, і на півдні країни, передусім, Харківщини. Слушним є зауваження В. Кравченка, що існування в Слобожанському регіоні різних ідентичностей взаємно послаблює одна одну [1, 334]. Тож, панування «національно-

громадянської» моделі пам'яті в українському географічному прикордонні буде значно відноснішим, ніж в Україні загалом. Разом із тим, значно помітнішими будуть наслідки меморіальної діяльності регіональних еліт. Так, зміщення до «проукраїнськості» у Дніпропетровську у 2014–2015 рр. сталося завдяки приходу до влади групи ефективних, хоча й не надто чесних, «кризових менеджерів».

Таким чином, можна стверджувати, що попри поверхневу уривчастість функціонування меморіального простору української культури у період незалежності, зрештою, завершується розпочата ще XIX ст. його консолідація, прискорюється перехід від механічного поєднання різних хронологічних на шарувань до певним чином структурованої системи. Основою культурної пам'яті України стає комплекс «місце пам'яті», який включає меморіали суспільно-політичних і культурних діячів та численні пам'ятки, присвячені козацтву. Усі вони відсилають до державної самостійності та свободоловності України від раннього Нового часу. Натомість донедавна найпоширеніший радянський сегмент зміщується на периферію українського меморіального ландшафту.

Прискорення позитивних трансформацій цього простору може бути пов'язане одночасно з імплементацією до нині панівної націєцентричної моделі пам'яті громадянських, гуманістичних змістів та пошуком більш сучасних форм її репрезентації. Водночас, функціонування меморіального ландшафту в сучасній українській культурі стикатиметься з недостатньою згуртованістю суспільства навколо власного меморіального «ядра». Утім, остання проблема може бути вирішена за рахунок проведення загальнодержавних меморіальних компаній, кількість, системність і масштабність яких у період незалежності невпинно зростають. Для 2000-х рр. ми нараховуємо три такі компанії, пов'язаних із Голодомором, декомунізацією, Революцією Гідності та російсько-українською війною, проти єдиної загальнодержавної компанії середини 1990–2000-х рр., присвяченої козацтву.

Література

1. Кравченко В. В. Харьков / Харків: столица Пограничья / В. В. Кравченко. – Вильнюс : ЕГУ, 2010. – 358 с.
2. Міністерство оборони України. Військово-патріотичне виховання у Збройних Силах України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.http://ngu.gov.ua/ua/news/pres-konferenciya-yak-u-nacgvardiyi-vyrishuyetsya-pytannya-shchodo-uvichnennya-pamyati-zagyblyh>.
3. Національна Гвардія України. Прес-конференція «Як у Нацгвардії вирішується питання щодо увічнення пам'яті загиблих військовослужбовців» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.http://ngu.gov.ua/ua/news/pres-konferenciya-yak-u-nacgvardiyi-vyrishuyetsya-pytannya-shchodo-uvichnennya-pamyati-zagyblyh>.
4. Паламарчук М. О. Виклики модернізації в Україні: політичні аспекти : монографія / М. О. Паламарчук ; за ред. О. В. Литвиненка. – К. : НІСД, 2014. – 152 с.
5. Рябчук М. Дві України: кінець амбівалентности? / Микола Рябчук // Критика. – Рік XIX. – Число 1-2 (207-208). – С. 2–12.
6. Українській інститут національної пам'яті. Декомунізація [Електронний ресурс].— Режим доступу : <http://www.memory.gov.ua/page/dekomunizatsiya-0>.
7. A Companion to Cultural memory studies : an international and interdisciplinary handbook / ed. by Astrid Erill Ansgar Nunning. – WBEG, 2008.
8. Gorshenin Institute. Общественно-политические настроения населения Украины (часть 2), – исследование [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://institute.gorshenin.ua/news/1194_obshchestvenopoliticheskie.html.

References

1. Kravchenko V. V. Khar'kov / Kharkiv: stolytsa Pohranych'ya / V. V. Kravchenko. – Vyl'nyus : EHU, 2010. – 358 s.
2. Ministerstvo obrony Ukrayiny. Viys'kovo-patriotychne vykhovannya u Zbroynykh Sylakh Ukrayiny [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu : <http://www.http://ngu.gov.ua/ua/news/pres-konferenciya-yak-u-nacgvardiyi-vyrishuyetsya-pytannya-shchodo-uvichnennya-pamyati-zagyblyh>. – Nazva z ekranu.
3. Natsional'na Hvardiya Ukrayiny. Pres-konferentsiya «Yak u Nats-hvardiyi vyrishuyet'sya pytannya shchodo uvichnennya pam'yati zahyblykh viys'kovosluzhbovtiv» [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu : <http://www.http://ngu.gov.ua/ua/news/pres-konferenciya-yak-u-nacgvardiyi-vyrishuyetsya-pytannya-shchodo-uvichnennya-pamyati-zagyblyh>. – Nazva z ekranu.
4. Palamarchuk M. O. Vyklyky modernizatsiyi v Ukrayini: politychni aspekty : monohrafiya / M. O. Palmarchuk ; za red. O. V. Lytvynenka. – K. : NISD, 2014. – 152 s.
5. Ryabchuk M. Dvi Ukrayiny: kinets' ambivalentnosti? / Mykola Ryabchuk // Krytyka. – Rik XIX. – Chyslo 1-2 (207-208). – S. 2–12.
6. Ukrayins'kiy instytut natsional'noyi pam'yati. Dekomunizatsiya [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu : <http://www.memory.gov.ua/page/dekomunizatsiya-0>. – Nazva z ekranu.
7. A Companion to Cultural memory studies : an international and interdisciplinary handbook / ed. by Astrid Erill Ansgar Nunning. – WBEG, 2008.
8. Gorshenin Institute. Obshchestvenno-polytycheskye nastroyeniya naseleniyya Ukrayny (chast' 2), – yssledovanye [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: http://institute.gorshenin.ua/news/1194_obshchestvenopoliticheskie.html. – Nazva z ekranu.

Стаття надійшла до редакції 15.01.2016 р.